

ӘОЖ : 811.512.122`373.2

Ж.С. Дәулетбекова
С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті,
аға оқытушы, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: dauletbekova00@mail.ru

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы жалқы есімдердің табиғаты, лингвомәдени айырмашылықтары

Мақалада «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жалқы есімдер олардың табиғаты, лингвомәдени айырмашылықтары ғылыми тұрғыда талданады. Эпопеядағы орын алған топонимдік деректер, яғни жер-су атаулары мен кісі есімдері халықтық мәдениет, тіл мен әдебиетті арқау ете отырып, оны ұлттық болмыс пен сипатты танытудағы өзекті мәселеге айналдырып, топонимдік деректер туралы тұжырымдар айтылады. Әр халықтың даму үдерісінде мәдени ақпарат кеңінен орын алып, өткен кезеңнің тарихынан хабар береді. Бұрынғы ақпарат көздерінен тілдік ақпараттың алатын орны ерекше. Осы тілдік ақпарат ішінен ономастиканың атқаратын маңызы зор. Көркем туындылардағы ономастикалық атауларды лингвистикалық тұрғыда немесе оның этнолингвистикалық табиғатын, оны қолданудағы ерекшеліктерін, болмаса ұлттық сипатын қарастыру өзекті мәселе. Бұл тақырып аясында бүгінге дейін біршама түрлі деңгейдегі ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Романда орын алған Алтай, Семей, Балхаш, Орал, Алматы, Омск, Өскемен сияқты макротопонимдер әлі де қолданыстан шыққан жоқ.

Түйін сөздер: антропоним, географиялық термин, ономастика, Қарқара, Қоңыр.

ZH.S. Dauletbekova

The different between the origins of proper names in the epic novel «Way of Abay»

In the article the name onomastic excellent work on the linguistic level, the ethno-linguistic origins, especially in their use, the use of proper names, places and rivers in the epic at the scientific level.

Heritage of every people, formed in the process of development, with each day playing the role of cultural information, which opens the history of that period. Sources of information of the past is of particular importance linguistic information. In such a language data have a special place onomastic units.

In this case, the names of onomastics in the linguistic basis of works of art or their ethno-linguistic nature, especially in its use or examining the characteristics of an important national issue. During the discussion of this topic have been conducted scientific - research work at various levels.

Not out of the use of such makrotoponymy as Almaty, Semey, Balkhash, Oral, Semipalatinsk, Uskemen, Omsk, Altai, Bakanas that took place in the novel. One difference presenting Auezov place names in the novel - a description of areas, not only for the story works, but I draw attention to the socio-economic content, the national perception of the world.

Keywords: anthroponym, onomastic, geographical term, Karkara, Konyr.

Ж.С. Даулетбекова

Различия в происхождении имен собственных в романе-эпопее «Путь Абая»

В статье рассмотрены ономастические названия прекрасных произведений на лингвистическом уровне, их этнолингвистическое происхождение, особенности в их использовании, использование имен собственных, названия мест и рек в эпопее на научном уровне. Наследие каждого народа, сформированное в процессе развития, с каждым днем играет роль культурной информации, открывающей историю развития того периода. Из источников информации прошлого особое значение имеет языковая информация. В такой языковой информации особое место имеют ономастические единицы.

В таком случае ономастические названия в лингвистической основе художественных произведений либо их этнолингвистическая природа, в особенности в его использовании или рассматривании национальных характеристик, – важная проблема. В ходе обсуждения этой темы были проведены научно – исследовательские работы разного уровня.

Не вышли из пользования такие макротопонимы, как Алматы, Семей, Балхаш, Орал, Семипалатинск, Ускемен, Омск, Алтай, Баканас, которые имели место в романе. Одно отличие преподнесения топонимов Ауэзовым в романе – описание местностей не только для сюжета сочинения, но и для привлечения внимания к социально-экономическому содержанию, народному мировосприятию.

Ключевые слова: антропоним, географический термин, ономастика, Карқара, Қоңыр.

Кез-келген халықтың даму тарихында жасалып, қалыптасқан рухани мұралары күн өткен сайын сол дәуірдің даму жайын айқындайтын мәдени дерек қызметін атқарады. Өткен кезеңнен мәлімет берер дерек көздерінің ішінде тілдік ақпараттың маңызы зор. Осындай тілдік ақпараттардың ішінде ономастикалық бірліктердің орны ерекше.

Олай болса, көркем туындылардағы ономастикалық атауларды лингвистикалық тұрғыда, немесе оның этнолингвистикалық табиғатын, оны қолданудағы ерекшеліктерін, болмаса ұлттық сипатын қарастыру өзекті мәселе. Бұл тақырып аясында бүгінге дейін біршама түрлі деңгейдегі ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Осындай жұмыстардың бірі - М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жер-су атаулары мен кісі есімдеріне байланысты зерттеулер. Бұл мәселеге байланысты бүгінгі таңға дейін бірталай тілші-ғалымдар әртүрлі деңгейде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Көрнекті жазушы М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясында орын алған топонимдік деректерді зерттеу халықтық мәдениет, тіл мен әдебиетінен ерекше мол мағлұмат беретіндігін айта келіп, осы асыл рухани дүниеміздің тілін зерттеген Е.Жанпейісовтің де эпопеядағы ономастикалық материалдарға баса көңіл бөлгенін еске түсіреді. Е.Жанпейісовтің аталмыш роман-эпопеяда 450-дей кейіпкер есімі, 250-ден аса жер-су атаулары орын алған деген дерегін, және әйгілі шығарманың жиілік сөздігін әзірлеген авторлардың онда кездесетін антропоним, этноним және топонимдердің ұзын саны 1019-ды шамалайды деген деректерін алға тартады.

Өз зерттеу еңбегінде К.Еспаева осы шығармада 965 антропонимдер, 412 этнонимдер, 400-ден аса топонимдер бар деген мәлімет береді.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы топонимдерге тілдік талдау жасай келе, ол 40 көне түркі тілін байланысты, 231 қазақ тіліне қарасты, 17 араб тіліне кірген, 10 парсы тілінен енген, 12 монғол тілінен кірген, 50 орыс тілінен енген, 40-тан аса Кавказ, Европа, Сібір жұртына тиісті топонимдерді анықтайды. Сондай-ақ, К.Еспаева бұл топонимдермен қоса 100-ден аса географиялық терминдердің орын алғандығын айтады [1, 224-239].

К.Еспаеваның негіздеуінше, жер-су атауларын туғызуда географиялық терминдер мен апеллативтердің маңызы зор. Ғалым олардың

бірталайы біріккен тұлғалы топонимдердің компоненттеріннен тұрады да, ол жерлердің тау, төбе, тас, адыр, қырат, дөң, жота, шат, аңғар, теңіз, өзен, көл, су, құдық, сай немесе жайлау, қыстау болмаса, қоныс екендігін нақтылап, айқындап беретіндігін жазады. Шығарма арқауына өзек болып отырған дәуірдің тұрмыс тіршілігі, күн көріс, шаруашылық жағдайымен осындай терминдер немесе, есім сөздердің жиі қолданылуы тығыз байланысты деп тапқан ғалым романда ауыл сөзі 1726 рет аталатынын, ал, 1220 рет жер сөзі, 486 рет болыс сөзі, 296 рет дала атауы, 219 рет қыстау сөзі, қоныс сөзі – 158 рет, өзен сөзі – 113 рет пайдаланылғанын анықтайды [2, 66].

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы бірталай топонимдердің жиі қолданыс табуы, біріншіден, аталмыш аймақтарда өткен тарихи-қоғамдық, саяси жағдайларды ашып көрсетуге ықпал етіп, сыр-сипатын айқындаса, екіншіден, шығарма образдарының тұрмыс-тіршілігінен, әртүрлі іс-әрекетінен, қоршаған ортасынан жақсы дерек береді.

К.Еспаева романда М.Әуезовтың Петербор – Петербург – Петергоф – Петербор – Питер немесе, Омбы – Омск деп, Ресей – Россия, Россия – Русия – Россейские – Русский және Семей – Семипалат – Семипалатинск – Семипалатинский; Жетісу – Семиреченский тәрізді қала атауларын бірнеше жерде әрқалай қатарынан пайдалану себебі қазақ және орыс, яғни, екі тілде қолданылу әрі айтылу ерекшелігін беруді мақсат еткендіктен, сондай-ақ, осы топонимдерге айрықша бояу, жетік көңіл бөлгендіктен екендігін айтады. Шындығында осы туындыдағы жер-су атауларының лексикалық құрамын, жасалу тәсілдерін тілдік жағынан талдап, оның мән-мағынасын ашып, этимологиясын айқындау бүгінде тілдегі өзекті мәселе екендігіне күмән тудырмайды.

Шығармада картаға түскен биік тау, үлкен өзен, көл немесе, ірі-ірі қалалар сияқты макротопонимдерден гөрі ауыл, жайлау, қыстау, қоныс, бұлақ, жылға, жазық, адыр, қырат, ой, ойпат, жыра, қорық, бастау, дария, қайнар, құдық, су, төбе, жота, жан, қыр, дөң, сайқорық сияқты, микротопонимдер мейлінше көп қолданылғанын айта келіп, оған: Құнанбай ауылы, Дөң қонысы, Әйгерім қыстауы, Қаумен ауылы, Қасқабұлақ, Есболаттың қарасуы, Тақырбұлақ, Ащысу, Ортабұлақ, Қарасу, Айқұдық, Көлқайнар, Акқұдық, Қызылқайнар, Бозамбай құдығы, Бетқұдық, Жөкең құдығы, Көшбике қоныс,

Жидебай қорығы, Аралтөбе, Жұпар қорығы, Ақадыр, Мұсақұл қорығы тәрізді жер-су атауларын мысалға келтіреді.

К.Еспаева осындай мысалдарды алдыға тарта отырып, Орталық Азия оның ішінде Қазақстан аймағындағы жер-су атауларының дүниеге келіп, дамуын зерттеген ғалым А.Ф.Гумбольдтың осы жерлердің ең алғашқы топонимдері жалпы есімдерден тұрған тәрізді деген пікіріне қосылады. Олай болса, жер-су атаулар тау, су, бұлақ, қайнар, бастау, төбе, көл, жар, тас дегендей жалпылама сөздерден тұрған дейді.

Аталмыш туындыда ғалым ХІХ ғасырдың екінші жартысында Семей аймағында мекен еткен ру-тайпалардың көшпелі тұрмысына байланысты туындаған топонимдер мол ұшырасатындығын айтады. Себебі, мал шаруашылығымен айналысып, малға жайлы, шөбі шүйгін, жері шұрайлы, суы мол, қонысқа тиімді әрі өзенді, әрі құрақты көлдерді қоныс еткен халқымыз мекен еткен жерлерінің бет-бедері, табиғат құбылысына орай айдар тағып ат қойған. Осы мәселені ескере келе, К.Еспаева уақыт өткен сайын бұл топонимдер кейбірі қолданыстан қалып, ұмтылса, енді біреулері халық жадында сақталып, нәтижесінде бүгінгі Қазақстан аймағының немесе, облыс картасынан орын алғандығын арнайы мысалдармен дәлелдейді.

Романда орын алған Алматы, Семей, Балқаш, Орал, Семипалатинск, Өскемен, Омбы – Омск, Алтай, Бақанас сияқты макротопонимдер де бұрынғыша қолданыстан шықпаған. М.Әуезовтың осы романдағы топонимдерді берудегі бір ерекшелігі - жер-су аттарын тек шығарма сюжетіне арқау етіп қоймай, аталмыш топонимдердің саяси-әлеуметтік мазмұнына, халықтық дүниетанымға сай мағыналық астарларына көңіл бөліп, оған терең назар аударып, мейлінше түсінікті етіп сипаттағандығы [2, 272-273].

К.Еспаева тарихқа зер сала келе, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ережеге сай облыстар уездерге, ал, уездер болыстарға, болыстар ауылдарға жіктелгендігін, тағы басқа осындай тарихи, саяси-әлеуметтік, қоғамдық жағдайлар романда жан-жақты, кеңінен суреттелгендігін айта келіп, осыған байланысты қаламгер шығармада әкімшілік-саяси терминдер мен сол тұстағы болыстарға жақсы көңіл бөліп атап отырғандығын айтады.

К.Еспаева «Абай жолы» роман-эпопеясындағы жер-су атауларының құрылымын тілдік

сипатта жіктеу арқылы, оларды дәстүрлі үш салаға бөліп қарастырады.

Олардың біріншісі- топонимдердің ішіндегі бір құрамдылары болып табылады. Оларды ғалым екіге бөліп жіктейді. Бір құрамды топонимдердің алғашқы бөлігі – жеке дара сөзден туындаған топонимдер. Мұндай топонимдерге К.Еспаева романда кездесетін Қапал – жер, Бура-Семейтау, Хан – биік, Аба-қала, Шор – Қарқаралы, Дөң – қоныс, Шар – өзен, Шаған – өзен, Сырт – өлке, Шат – жер, Машан – тау сияқты біршама атауларды жатқызады. Ал, екінші, бір құрамды топонимдерді туынды тұлғалыларға жатқызып, оларға Борлы-тау, Арқалық-тау, Аршалы – болыс, Бөрім-жер, Бақты – жер, Бұғылы-тау, Жыланды қоныс, Доғалаң – тау, Қоныс-жер, Жымба – жар, Миялы-қыстау, Көлденең – жер, Қоғалы – жер, Кіндікті – жатақ, Шілікті – түмсық, Көкпекті – округ тәрізді жер-су мекен атауларын жатқызады.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы жер-су атауларының дәстүрлі екінші жүйесі құрамында екі не одан да көп сөзден жасалған топонимдер. Мұндай топонимдерге талдау жасай келе К.Еспаева көркем туындының ішінен осындай жер-су атауларына бірталай мысалдар келтіреді. Романда кездесетін Ақадыр – жер, Ақшатау – жер, Аягөз, Ақжал – қоныс, Акирек кең дала, Ақшоқы – жер, Белағаш – жер, Балтаорақ – жатақ, Қазбала – қоныс, Жидебай – қорық, Қызылқайнар – қоныс, Қарасу – өзен, Мол сулы қоныс, Қасбұлақ – адыр, Шұбарағаш – жер, Ойқұдық – дала, Найзатас – қоныс, Сарыадыр – жота, Талдыбұлақ – қоныс-ауыл, Сарыкөл – көл деген топонимдерге лингвистикалық зерттеу жұмысын жүргізеді [1,70]. Дәстүрлі үшінші жүйесі екі сөзден де көп бірнеше сөз тіркестерінен құралған жер-су атаулары жатады. Оларға романдағы Есембай жырасы, Бөкенші асуы, Ботақан ошағы – қоныс, Кіндік Шолпан – қыстау, Кең қоныс – жер, Қоныр әулие – үңгір, Қаршығалы Қопа – қоныс, Кіші Қасқабұлақ – қоныс, Қара Ертіс, Хандар сайы – сай, Үлкен Көксеңгір – жайлау, Есболаттың қара суы, Байқадам Сапақ жатағы, Тақыр қолтық – жер, Миялы Байғабыл жатағы, Мұсақұл қорығы – қыстау, Сыбайлас Қаршығалы өлкесі, Сақтоғалақ жатағы деген мысалдар жатады.

Ғалым романдағы топонимдер ішінде түске қатысты атаулар мейлінше жиі кездесетінін жазады. Шығарма ішінде қара, ақ, сары, қоныр, көк, қызыл түстермен біріктіріле жасалған топонимдердің мағыналық сипаттары әрқалай.

Мысалы, романда Ақшоқы, Ақжал, Ақадыр, Ақтас, Ақтомар, Ақирек, Ақкұдық, Ақшәулі, Қарашоқы, Көкше, Көксеңгір, Көкшетау, Қарабиік, Қарабөктер, Қара Ертіс, Қарасу, Қаарабас, Қаратау, Қоңыртау, Қоңырқожа, Қызылжар, Қызылқайнар, Қоңыршәулі, Қызылтас Байқоңыр, Қызылшоқы, Сарқабақ, Сарыарқа, Саржазық, Сарадыр, Саркөл, Сардала, Саржел сияқты топонимдер тобы айрықша орын алады. Ғалым бұл топонимдерді жеке-жеке саралап, лексикалық түбір, мағынасын ашуды болашақ ісі деп түйеді.

Сонда да К.Еспаева қайсыбір топонимдердің этимологиясы кімді де болса қызықтыратындығын айтады. Романда орын алған *Қоңыр* сөзімен қатысты туған жер-су атауларының Қазақстанның басқа да аймақтарында бары белгілі. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан облысында Қызылқұм ауданында Қарақоңыр деген жер болса, Семей өңірінде Қоңыр, Қоңыршәулі деген мекендер бар. Талдықорғанның Қапал ауданында Қоңыр және Қоңырөлең деген жерлер орын алса, Алматы облысы Қаскелең ауданына тән Үшқоңыр елді мекені және Қоңыр – Ат, Қоңыр – ой деген атаулар Таулы Алтай өңірінде де кездесетінін жазады. Міне, осы мысалдардың құрамындағы қоңыр сөзіне байланысты Е.Қойшыбаев: «Ыңғайына қарағанда, топоним төркіні түркі немесе түркі-монғол тілдерінде бұрын болған, бірақ беріде жаңғырған өсімдік (от) атымен аталғанға ұқсайды» деген пікірін білдіреді [6, 67-68].

К.Еспаева *қоңыр* сөзі кейбір басқа түстің атаулары *қара*, *ақ тәрізді* көп мағыналы болып келетіндігін айтады. Олар: бірінші, нағыз қоңыр, қоңыр-күрең, қызыл күреңболып тура мағынасында қолданылуы; екінші, жұмсақ, жуас, майда сынды мағына білдіретін мінез турасында ауыспалы мағынасы білдіреді. Қазақ тіл білімінде өте сабырлы адамды *қойдан қоңыр*, баяу үнді адамды *қоңыр дауысты* деп атайды. Осы мәселеге зер ала келе, тілші-ғалым жер атауының Байқоңыр немесе, Қоңырадыр болып келуі белгілі бір ерекшелігіне байланысты болуы мүмкін деген пікір білдіреді. К.Еспаева ол топонимдердің бұлай аталуы қызыл күрең не қоңыр күрең болуына қатысты дейді.

Сондай-ақ, ғалым шығармада орын алған Қарқаралы топонимін жан-жақты қарастырады. Осы топонимге байланысты бірнеше аңыздар мен деректерге тоқталады. Мысалы, Ш. Уәлихановтың еңбегінде халық аңызы негізінде жо-

рық жылдары өзен маңында тұтқынға түскен қалмақ қызының бас киіміндегі құс қауырсынына орай қарқара деп аталған деген дерегін және Қарағанды өңіріндегі Қарқаралы деген тау атауы жайында тұрғылықты тұрғындар «осы Қарқаралы тауында бір қыздың бас киімі жоғалады. Кейіннен осы тауға қарап тұрып жігіт қызға мына тау сенің жоғалған қарқараңа ұқсайды екен деген. Міне сол себепті тау Қарқаралы аталған деген» аңыз-әңгімесіне өз пікірін білдіреді. Сол тәрізді К.Еспаева В.В.Радлов, А.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаевтардың ғылыми пікірлеріне сүйенеді. [1, 71] В. В. Радлов осы атауға байланысты біріншіден, Қарқара қырғыз, қазақ халықтарында құстың бір түрі ретінде аталатындығын айтады; екіншіден, өзен аты және қызбаланың бас киіміне тағылатын қарқара деген құстың үлпілдек үкісі деген ой айтады. В.В.Радловтың бұл пікіріне сүйене отырып ғалым А.Әбдірахманов аталмыш топоним *қарқара* -лы туынды сын есім жұрнағы негізінде тууы мүмкін деген болжам жасайды. Ал Е.Қойшыбаев бұл топоним ертеректегі түркі қарқар түбірге -лы қосымшасы жалғануынан туған атау деген пікір білдіреді [6, 54-56].

Осындай халық аузында сақталған аңыздар мен ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып К.Еспаева Қарқаралы топонимі *қар+қара+лы* деген үш бөлшектен құралған деп қарастырады. Ғалымның түйіндеуінше, бұл топонимнің алғашқы сынары «аппақ қар» деген ұғымды білдірсе, екінші компоненті хыра деген түркі – монғол тілдеріндегі «тау», «шың», «биік», «қырат» деген мағынаны беретін сөзден жасалған. Екі компонентті жинақтай келе «қарлы биік тау» деген мағынаны білдіретін *қарқара* сөзін кұрайды. Сөз соңында мол, көп деген жиынтық мағынаны меңзейтін сын есімнің *лы* жұрнағы қосылып қары мол тау деген мағынаны білдіретін Қарқаралы атауы туындаған деген қорытынды ой айтады. Осындай топонимдердің шығармада оншақтысы кездесетінін жаза келе, К.Еспаева мұндай атаулар Қазақстан аймағында неше жүздеп кездесетіндігін айтады. Осылай жасалған топонимдер Е. Қойшыбаевтың сөзінде 130-ға тарта екендігін дәлелмен береді [6, 62-68].

Ойымызды қорыта келгенде, ономастикалық атаулар, олардың тілдік ерекшеліктері, этимологиясы бүгінгі таңда біршама қарастырылды десек те, көркем шығармаларда орын алуы әлі де жан-жақты зерттеле қойған жоқ. Олай болса, өткен дәуірден сыр шертер мәдени дерек көзі

ономастикалық бірліктердің маңызы зор. Тілдің құрылымдық тарихын зерттеуде негіз болар ономастика туралы М.Томанов «Ономастикалық материал тілдің лингвистикалық және экстралингвистикалық даму жолдарының бірлікте болатынын дәлелдейді. Ономастикалық

атаулар көбіне тілдің қалыптасқан сөз өзгеру жүйесінің аумағына сыймайды. Олар тілдің даму барысында жоғалып кеткен сөз өзгерту модельдері бойынша жасалған болып келеді немесе ұмытылып кеткен мағынаны өз бойында сақтауы мүмкін» деп жазады [5,13].

Әдебиеттер

- 1 Еспаева К.С. Лексико-семантические типы антропонимов в эпопее «Путь Абая» М. Ауезова: Сб. Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – 229-234 б.
- 2 Әуезов М. Абай жолы роман-эпопеясы. – Алматы, 1959. – 272-300 б.
- 3 Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, 1995. – 248 с.
- 4 Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: Ғылым, 1965. – 224 б.
- 5 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
- 6 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттар сөздігі. – Алматы, 1985. – 72 б.

References

- 1 Espaeva K.S. Leksiko-semanticheskie tipy antroponomimov v epopoe «Put' Abaya» M. Auezova: Sb. Tyurkskaya onomastika. – Alma-Ata, 1984. – 229-234 b.
- 2 Auezov M. Abay zholy roman-epopeyasy. – Almaty, 1959. – 272-300 b.
- 3 Kerimbaev E.A. Kazahskaya onomastika v etnokul'turnom, nominativ -nom i funktsional'nom aspektah. – Almaty, 1995. – 248 s.
- 4 Zhanұзақов Т. Қазақ tilindegi zhalky esimder. – Almaty: Fylym, 1965. – 224 b.
- 5 Tomanov M. Қазақ tiliniң tarihi grammatikasy. – Almaty: Mektep, 1988. – 264 b.
- 6 Qoysybaev E. Қазақstannың zher-su attar sözdigі. – Almaty, 1985. – 72 b.